

KRÁNITZ PÉTER PÁL

TANULMÁNYOK

A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században

Magyarországon a 19. század folyamán jelentős változások zajlottak a tudományban, ekkor jelentek meg az első nagy igényű etnográfiai, archeológiai, nyelvészeti, történettudományi munkák. Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia, folyóiratok, könyvtárak és tudományos társaságok jöttek létre, a kor történészei megvetették a modern történetírás alapjait. A történettudomány nagy hangsúlyt helyezett az őstörténetre, a magyar őshaza felkutatása a történész egyik legnemesebb és legfontosabb küldetésének számított. A 19. században folytatódott a már a 18. században megkezdődött vita a magyarság – finnugor vagy pedig török-tatár – származásának elméleteiről. Bár a tudományos folyóiratok hasábjain és az újonnan megalakult Akadémia falai között hegemón helyzetet élveztek ezen elméletek és képviselői, mind a török-tatár származásnak, mind a „halszagú” lappföldi rokonság gondolatának számos ellenzője akadt, s temérdek elmélet született a magyarok nemesebb származását bizonyítandó. Ezért voltak hívei a magyarok hun–avar eredetét hirdető eszmének, s így születhetett meg a sumer–magyar rokonság elmélete is, de még a magyarok egyiptomi, abesszin vagy pártus származásának elméletei is felbukkantak. Bizonyos szempontból a kaukázusi magyarság gondolata is ebbe a tendenciába illeszkedik.¹ Jelen tanulmányban a 19. századi magyar tudományos és közéletnek egyik gondolatát, a kaukázusi magyarság, a magyar nemzet kaukázusi őshazájának eszméjét s annak fejlődéstörténetét kívánom bemutatni.

Őstörténetünk vizsgálata során a magyarság kaukázusi őshazájának keresése tudományos vitákhoz, expedíciók megindításához, publikációkhoz, egy Kaukázus-kiállítás megnyitásához vezetett a 19. században, sőt még Vörösmarty Mihály költészetére is nagy hatással volt (Magyarvár című epikus költeményét tudniillik a kaukázusi ősmagyarság gondolata és a kaukázusi „Magyar” várról szóló híradások ihlették).² Elterjedt az a nézet is, miszerint a Kaukázusban még élnek a népvándorlás során hátramaradt ősmagyarok leszármazottjai, ezért számos expedíció indult ezen „kavkazi atyafiak” felkutatására. Mindegyik, a Kaukázusba készülő magyar utazó és kutató, tekintet nélkül utazásának céljára és a magyarság száрма-

1 Ezúton szeretném megköszönni Kovács Bálintnak tanulmányaim és kutatásaim során nyújtott fáradhatatlan támogatását. Az egyes elméletekhez lásd: Reguly, 1850; Vámbéry, 1882; Korhonen, 1984; Vásáry, 2008.

2 A költemény első kiadása során lábjegyzetben a következőket jegyezte fel a költő: „»Magyar« vár' romjai még most is látszanak Kuma' vize' partján.” Lásd: Vörösmarty, 1828. 161. A téma irodalmából: Gere, 2000. 454–496.; Martinkó, 1964. 425–448.

zásával kapcsolatos nézeteire, szükségszerűnek vagy legalábbis valószínűnek vélte, hogy találkozik és megismerkedik a magyarral azonos vagy rokon nyelvű, etnikumú és kultúrájú népekkel.

A népek hegyének is nevezett, vallásilag, etnikailag, nyelvileg és kulturálisan messzemenően színes és változatos Kaukázus csaknem összes népe esetében felfedezni vélték a rokonságot egyes kutatók és utazók. Ennek alapja az a prekoncepció volt, miszerint a honfoglalás során, majd később, a szavárd magyaroknak a Kaukázusban való megtelepedésével a magyarság kaukázusi jelenléte állandósult. Az elméletet hirdető kutatók a Kaukázus népeinek többségét e kaukázusi magyarság leszármazottjaiként próbálták bemutatni, s azok nyelvét s etnikumát figyelmen kívül hagyva, számos kaukázusi etnikumot is a magyarral legközelebbi rokonságban álló népként kezeltek, sőt a székely nép eredetének máig megválaszolatlan kérdésére is született kaukázusi származást felvető válasz.³

A század végén a gróf Zichy Jenő kaukázusi expedíciójáról szóló híradások már a magyar társadalom legalsóbb rétegeinek figyelmét is felkeltették, ahogyan az kiteszik Herman Ottó néprajztudós szavaiból is: *„De volt is hatás! Az én számadó pásztoraim, a kiket akkoron bolygattam, a kik hozzáfértek az ujsághoz, már a mesebeli aranyország föltámadását vélték [a kaukázusi magyarok hallatán].”*⁴

A kaukázusi magyarság gondolatának kialakulása, első forrásai

A kaukázusi magyarság eszméjét hirdető kutatók számos szerzőre (Sztrabón, Ammianus Marcellinus, Iordanes, Kaiszareiai Prokopiosz, Priszkosz rétor, Movses Chorénatsi) és történeti műre hivatkoztak forrásként közreadott publikációik lapjain, ám létezett két tényező, amely mindegyik, a témával foglalkozó személy érvrendszerének alapját képezte: Turkoly Sámuel asztraháni levele, valamint hogy a kaukázusi orosz–perzsa és orosz–török háborúk során meghódított területen él egy avar nevezetű nép. Ennek híre Magyarországon szenzációszámra ment, és futótűzként terjedt.⁵

Turkoly Sámuel II. Rákóczi Ferenc hadseregének lovastisztje volt, 1716-ban menekült Oroszországba, ahol I. (Nagy) Péter cár hadseregében szolgálva részt

3 Bár a magyar őshazakutatás során, annak elhelyezkedésével kapcsolatban Baskíria, a Kubán-vidéke és a Kaukázus északi lejtői jelennek meg a mai napig mint „lehetséges őshazák”, jelen tanulmány nem kíván ezzel a kérdéssel foglalkozni. Ezzel kapcsolatban többek között lásd: Berta, 1996; Czeglédy, 1985; Fodor, 1975; Veres, 2010.

4 Herman, 1898. 123–139.

5 Az észak-kaukázusi, Dagesztán területén élő avar nemzet és a Kárpát-medencében a 6. században megtelepedett, sokak által a magyarral rokon etnikumúnak tartott avarok közötti etnikai kapcsolat kérdéses. A 19. század során azonban a két etnikumot megegyezőnek tartották, erről James Bryce brit politikus és történész például ezt írta 1877-ben megjelent művében: *„Maga Samil a lezigeikkel rokon avar törzsből származott, amely hátrahagyott maradványa a nagy nomád nemzetnek, amely Pannoniát (Magyarországot) a hatodik és a nyolcadik századok között uralma alatt tartotta...”* Lásd: Bryce, 1877. 52–53. Lásd továbbá: Szádeczky-Kardoss, 2008. 206–228. Érdekességként jegyezném meg, hogy az utóbbi tanulmány szerzője, Szádeczky-Kardoss Samu annak a Szádeczky-Kardoss Lajosnak volt az unokaöccse, aki Zichy Jenő gróf 1895. évi kaukázusi expedíciójának is tagja volt.

vett a Perzsia elleni hadjáratban a Kaszpi-tenger nyugati partjainál.⁶ Asztrahánban állomásozott 1725 során, amikor egy Farkas Máté nevű honfitársának segítségével levelet küldött „szikszói atyafiainak”, amelyben beszámolt a kaukázusi Magyar városáról, a következő sorokat írva: „A Magyarok Királlya pedig lakott Kúma nevű folyóvíz mellett, mellynek Palotái jóllehet rongyosok, de ma is fennállanak, és azon Lakó helyet itt való pogány Nyelven Magyaroknak hívják...”⁷

A levél rendkívüli népszerűségnek örvendett már a 18. század második felében, s a 19. század során számtalan kiadást élt meg. Több változatban fennmaradt, a tizenkét ismert példány összesen öt különféle datálással bír, amelyek közül nyolc 1725. április 2-át tünteti fel a levél keletkezésének idejeként. Először 1747-ben Győrött jelent meg nyomtatott formában, majd 1783-ban, 1795-ben, 1801-ben, 1825-ben és 1879-ben, ám ezeken kívül még számos alkalommal közreadták, többek között a *Tudománytár* (1843) és a *Vasárnapi Újság* (1867) lapjain is.⁸ Első kiadását követően a levél hozzávetőleg másfél évszázadra állandó vita tárgyává vált, számos tanulmány próbálta megcáfolni, illetve alátámasztani hitelességét, s körülbelül egy tucat magyar utazót csábított az említett város romjainak megtekintésére.⁹

A másik tényező, amely hatalmas szerepet játszott a kaukázusi magyarság gondolatának kialakulásában, az orosz–perzsa és orosz–török háború kaukázusi hadszínteréről érkező híradások jelentették. A Kaukázus meghódítása I. Péter cár dagesztáni területszerzései óta előkelő helyet foglalt el az orosz külpolitika céljai között. Az Orosz Birodalom terjeszkedése déli irányba Nagy Katalin cárnő fekete-tenger-parti sikerei után a Dél-Kaukázus meghódításával folytatódott. 1801. szeptember 12-én elfoglalták a Grúz Királyságot,¹⁰ ezzel a régióban jelen lévő két nagyhatalom, az Oszmán és a Perzsa Birodalmak között a 16. század óta fennálló *status quo* felborult, s megkezdődtek azok a hatalmi harcok, amelyek a térkép újrajrálásával végződtek a térségben. A két orosz–perzsa háború (1804–1814, 1826–1828) és az 1828–1829-ben lezajlott orosz–török háború kaukázusi hadszínterei a magyar sajtót élénken foglalkoztatták, így például a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* című hetilap 1828. évfolyamának csaknem minden számában olvashatók voltak híradások, nem csupán a hadfordulatokról, de a régió egyéb vonatkozásairól is. Így került elő az avar törzsek témája, amelyről a

6 Turkolýról és levele keletkezésének körülményeiről: Tardy, 1988. 221–222.; Seres, 2009. 62–83.

7 A levélnek sok változatát őrzik könyvtárak és levéltárak – így az Országos Széchényi Könyvtár négy, a Magyar Tudományos Akadémia három, a Magyar Nemzeti Levéltár négy példányt –, és számtalan kiadást élt meg különféle időszaki kiadványok hasábjain, jelen sorokat a *Sokféle* című periodikus lap által 1801-ben kiadott szöveg alapján közlöm. Turky, 1801. 146–165.

8 A levél számtalan változatáról bővebben számot ad Szinnyei, 1914. 576–577.

9 Turky levéléről és a kaukázusi magyarságról Munkácsi, 1897a. 459–467. A levél hitelességéről szóló vita egy érdekes fejezetének a *Századok* lapjai adtak helyet: Deák, 1885. 579–589.; Thaly, 1885. 683.

10 Az ifjú I. Sándor cár 1801. március 23-i koronázása után mintegy fél évvel adta ki a *Georgia népeinek manifesztációja* című ediktumát. Ebben az áll: mivel Georgiát ellenségei teljesen körülvették, a cárnak nem csupán joga van annak anektálására, hanem kötelessége is ezt megtenni. Ugyanezen a napon kiadta Georgia új kormányzatáról szóló rendeletét is, miszerint a királyságot három részre (Lori, Gori, Duseti) szabdalta az új orosz kormányzat. Az ezt követő hónapokban megkezdődött az ország megszállása, ami az 1917-es orosz forradalmakig töretlenül fenn is maradt. Gvosdev, 2000. 93–99.

Hazai 's Külföldi Tudósítások 1828. évfolyamának 52. számában a következőket olvashatjuk: „Az Avárok' Kánsága a' Gruziai tartománnyal, és minden hegyi népségekkel határos, mellyek Terek vize, és éjszaki Daghestan között laknak, és azok felett hathatós tekintettel bír. Van 3 városa, 278 faluja, mellyekben 34,000 ház van, 's ezekben mindenütt 100,000 férjfi személy.”¹¹

A *Hasznos Multságok* 1828-as évfolyamának szintén több cikke foglalkozott a témával, így annak 52. számában „A' Kaukázus vidékiek” címmel rövid, ám sokatmondó tudósítás jelent meg az avarokról mint „attyafiainkról”. „...llyenek a' Kaukázus vidékiek, kiknek nagyobb részét a' most múlt ősön részént az Orosz fegyverek hatalma, részént a' reá-beszéllés meghódította. Mély érzésekkel telik el a' magyar szív, midőn ezen népségek között attyafiainak nyomaira talál. Ugyan is ezt olvasuk a' közönséges Ujság-levelekben: A' több népségeken kívül (mellyek a mai Ujságban megvannak említve) [...] Az Avárok, ezen ősi igen nevezetes nép-törzsök, laknak Attila folyóvíz mellett, és annak a' Kaukázusra felmenő hegy-völgyeiben, itt a' fő város Chumsak, vagy Kunság (Hunnenstadt) fekszik...”¹² Ugyancsak a *Hasznos Multságok* című hetilap közölte egy bizonyos Rencz József – minden bizonnyal a fantázia szülte – történetét a magyarokkal rokon kaukázusi néppel való találkozásáról: „1827-dikben a' Kaspium tenger mellyékiről, 's nevezetesen Astrakánból vissza fordulván, a' Mosdoki utakról a' nagy bérczes rengetegekre érkezett. [...] Ezen kis Nemzet maga birtokával kénye-kedve szerént él, 's minden felsőségi adózás' terhe nélkül örvend nemesi szabadságának [...] ha pedig [Rencz] történetéből valami magyar szót elejtett, érteni látszottak, 's gyakran utánozták; de Magyarok nem voltak, hanem tsak nyelvök azokéhoz hasonlított. Utazónk azt állítja, hogy 6 nap alatt nyelvöken beszéltet, 's ök is többen a' mi nyelvünkön 15 nap alatt.”¹³

A kaukázusi magyarság kutatása: első expedíciók, első tanulmányok

Az érdeklődés és a közvélemény nyomása arra sarkallták a magyar társadalom tudós és művelt rétegeit, hogy – olykor tudományos, olykor kevésbé tudományos módszerek alapján – alátámasszák a kaukázusi magyarság eszméjét. Az első ilyen irányú próbálkozásoknak Jaksics Gergely, Orlay János és Besse János kaukázusi expedícióit, valamint Dankovszky Gergely, Erdélyi József és Jerney János tanulmányait tekinthetjük. A kaukázusi magyarság eszméjét hirdető kutatók közül először Ógyallai Besse János vállalkozott kutatóút indítására a Kaukázus hegyei közé az 1820-as években, hogy „föltalálja” a kaukázusi magyar népmaradékokat. Az expedíció magyarországi visszhangjáról – ami ekkor még csupán a műveltebb rétegekig jutott el – Jerney János, a magyar őstörténet kutatója a következőket írta: „Alig van egyed nemzetünk' miveltebb osztályában, ki Besse János hazánkfiának

11 *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 21. (1828) 52. sz. 412–413.

12 A' Kaukázus vidékiek. In: *Hasznos Multságok*, 12. (1828) 52. sz. 381–382.

13 Egy utazó hazánkfia' jegyző-könyvéből. In: *Hasznos Multságok*, 13. (1829) 23. sz. 177–178.

ezelőtt tíz évvel a' Kaukaz' vidékein magyar történeti nyomozások' tekintetéből végrehajtott utjáról több kevesebb tudomással ne birna.¹⁴

Az esztergomi születésű Jaksics Gergely és a palágyi (ma: Palágykomoróc) származású, Oroszországban orvosként működő Orlay János 1819-ben keresték fel Magyar városát, a kaukázusi magyarság felkutatásának céljával.¹⁵ Expedíciójukról és annak erősen kétséges eredményeiről a *Felső Magyar Országi Minerva* című folyóirat első évfolyamában számoltak be. A cikk alapján Jaksics és Orlay egy magyar nemessel (Murzával) magyar nyelven beszélgetett, a párbeszédet a folyóirat is közölte.¹⁶ A cikk írója egy szenzációs hírral zárta le jelentését, miszerint „a' Caucasiai hegyek' környékében 300 mértföldnyi kiterjedésre, több mint hét millió ember, a' Mahomedánusokkal, Persákkal, Mógolokkal és más nemzetekkel keverve, magyarul beszél”.¹⁷

A kaukázusi magyarság gondolatát terjesztette Dankovszky Gergely 1826-ban megjelent rövid, *A' magyar nemzet maradéki az ősi lakóhelyekben* című füzeté is, amelyben a szerző alátámasztani kívánta, hogy a „Kaspium tenger napnyugoti partján Kaukaszus hegy' völgyeiben mai napig is lakoznak Magyar Nemzetünk rokonai”.¹⁸ A korábban, szerinte Magyar városában székelő magyarok leszármazottjait a karacsájokban láttatta, s állítását különböző tulajdonnév-azonosságokkal kívánta alátámasztani, amely összehasonlító nyelvészeti módszer a későbbi, századvégi őshazakutatóknál is meghatározó módszer maradt. Példaszavai azonban végletekig egyszerű, laikus érveléssel alátámasztott szóegyezéseket tartalmaznak, így többek között gasztronómiájukat tekintve leírta, hogy a karacsájok leginkább kefir fogyasztanak, amely valójában szalonnát jelent: „Kefir, az az: Kövér; nálunk most Szalonna.” Alapításuk idejét és etimológiájukat teljesen figyelmen kívül hagyva, bizonyos települések hasonló elnevezését is bizonyító erőként mutatta: „Tsirikai, Klaproth szerint Tschirikai, tsira szótól származik. Nálunk Sáros Vármegyében talaltatik ehez hasonló nevezetű Tsirits falu; Arak falu pedig Mosony Vármegyében.”¹⁹ Dankovszky füzetét alátámasztandó adta ki ugyanebben az évben Erdélyi József a 490 magyarkaukázusi szóegyezést tartalmazó, szótár jellegű művét, amelyben a különféle kaukázusi nyelvek rendezetlenül, egységes entitásként kezelve jelentek meg.²⁰

A kezdetben főleg Jaksics, Orlay, Dankovszky és Erdélyi által képviselt kaukázusi magyarság gondolata népszerű eszmévé vált a műveltebb réteg közgondol-

14 Jerney, 1840. 87–93.

15 Orlay János életéről Tardy, 1959. Jaksics Gergely életéről szerény információkat tartalmaz: Jerney, 1829.

16 A magyar Murza állítólag, többek között a következőket mondta a két magyar utazónak: „...miik is sok vaaltozaast eerteunk, sok kezzteunk a' Piribék, ees Martalootz! de aal feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a' Madjarok' Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzaank feuleenk maar nem is tartatok. Leumendjen a' Nap, meeg feul jeun, kimentek eükeink, agg apaaink, buidostan de eul is fodjtak! haat van-ee meeg valaki kezzteutek, ki embereul tudna szoollani?” Vö. Perecsényi Nagy, 1825. 204.

17 Perecsényi Nagy, 1825. 205.

18 Dankovszky, 1826. 7.

19 Dankovszky nem járt a Kaukázusban, az általa megvizsgált karacsáj szavakra nem saját gyűjtése alapján hivatkozott, azokat Heinrich Julius Klaproth német orientalista nyelvész és filológus különféle műveiből merítette. Például Klaproth, 1823.

20 Erdélyi, 1826.

kodásában, ám a művek, amelyekben megfogalmazták, kritikát váltottak ki. Jerney János, aki bár számos művében kritizálta az említett írásokat és cáfolta azok legtöbb állítását, maga sem tagadta a kaukázusi magyarság létezését, csupán más érvrendszerrel kívánta alátámasztani.²¹ Bár 1829-ben a kaukázusi magyarokról szóló számos újságcikk, Jaksics és Dankovszky híradásainak és publikációinak hatására megírt *Világosítás, az avarok' és kúnságiak' nyelvéről* című művében még a „Magyaroknak Kuzaszus' vidékén fenlétök eránt alapos ok nélkül támasztott bal hiteleket” kívánta eloszlatni, később, saját állításait részben visszavonva, a *Tudománytár* című folyóirat 1843. évfolyamában megjelent tanulmányában kijelentette, hogy a legkorábbi időkben a magyarságnak „a' mai asztrakáni és kaukázusi orosz kormány megye' részeiben volt lakásuk, épen ott, hol Magyarai fekszik, vagy is a' Perzsa birodalom' északi tartományainak szomszédságában”.²²

Az eszme, bár nem jelentette legfőbb tézisé, a híres történészt, Horvát Istvánt is megérintette, s 1825-ben megjelent, a magyarok őstörténetével foglalkozó monografikus munkájában a magyarok ősi grúziai szálláshelyéről a következőket írta: „Észre vehetitek ezekből, hogy én a' PÁRTUS SZITYA Nemzet *Maradékainak* tartom a' Magyarokat, 's különösen *Georgiából* vezetem ki *Árpádot*. [...] Azonban tudni szükséges, hogy *Georgia (Magyar Ország)* még maga az egész *Pártus Nemzetet* ki nem meríti. Voltak *Pártus Kúnok* is. 's a' t.”²³

Az első komolyabb vállalkozás a kaukázusi magyarok felkutatására – amit a kezdetektől fogva figyelemmel kísért a magyar közvélemény – Ógyallai Besse János kaukázusi expedíciója volt 1829–1830-ban. Besse kalandos élete során bejárta Európát a nápolyi királyi hadsereg magas rangú tisztjeként, majd nyolc éven át Kelet-Indiában kormányzósági titkárként dolgozott. Párizsban filológiai tanulmányai idején elsőként tájékoztatta a francia olvasóközönséget a magyar irodalomról. Utját Jankovich Miklós, kora egyik legbőkezűbb mecénása, valamint a magyar vármegegyék támogatták, utóbbiak valamivel kevesebb mint 880 forint juttatással járulva az expedíció finanszírozásához.²⁴ Az expedíció Odesszán, Sztavropolon és Georgijevszken át vezetett a Kaukázus északi vonulataihoz, ahonnan Grúziába, majd az Örmény Felföldön át Kis-Ázsiába vándorolt másfél évet felölelő kutatóútja során. Összesen öt jelentésben tájékoztatta útjáról a hazai közvéleményt, amelyek számos folyóiratban, hetilapban megjelentek, így a *Hasznos Multságokban* és a *Tudományos Gyűjteményben*. Ezek különlenyomatok formájában is napvilágot láttak, majd az első három írást egy kötetbe szerkesztve, 1830-ban füzet formájában adták ki *Ó-Gyallai Besse Jánosnak tudósításai Kaukasus mellékéről, mint a' Magyarok hajdani lakhelyéről* címmel.²⁵

21 Jerney a *Felső Magyar Országi Minervában* megjelent cikket alapjaiban kívánta megcáfolni. Jerney, 1829. 12–13.

22 Jerney, 1843. 83.

23 Horvát, 1825. 63–64. (Kiemelés az eredetiben.)

24 Besse Jánosról lásd: Le Calloc'h, 1996; Radó-Tardy, 1963; Tóth, 2007.

25 Besse, 1830. Mind az öt jelentésének egy kötetben való megjelenésére 1972-ig kellett várni, amikor is a Kőrösi Csoma Társaság Vásáry István szerkesztésében, rövid, életrajzi adatokat tartalmazó előszóval kiadta azokat. Besse, 1972.

E tudósítások lapjain főleg az általa szóazonosságoknak tartott, hasonló hangzatú tulajdonnevekre, bizonyos hasonló antropológiai ismertetőjegyekre és a helyi néphagyományra hivatkozva kívánta bizonyítani, hogy a magyarság ősi lakhelye a Kaukázus volt, ahol „*húsz különböző nemzetség bizonyítja a Magyarok régi lakását*”. Ezt bizonyítandó, számos magyarral szerinte megegyező hely-, s személynevet sorol fel: „*Nem magyarul hangzanak-e a következő szók: Hubány, Húma, Terek, Kis-Malkab, Mara, Borz-Szukló, Lába, Teberde, Bivala, és Tsemez folyó vizek – Tsebi (nálunk Tsepi familia) Barrakai, Karatsai, Tiga (most nálunk Tege) Tsala, Gilanta 's a' t. élő familiák, nem különben Khong Sári vize partján lakó nemes familia Bitó!*”²⁶ Már első, 1829. augusztus 8-i datálással kelt jelentésében hét különféle kaukázusi nemzetet és nemzetiséget a magyarral rokonnak vallott: „*Útunkban a' Karatsai, Kabbarda, Abar, Beszlenié, Oruszié, Tserkesz és Nogai Tatár Nemzetek' Fő embereivel, a' kik a' Generalis tiszteletére egymás után érkeztek, ösmeretséget tettem. Ezek az egész társaság hallatára magokat többnyire Magyarok' maradékainak vallották [...] kétségkívül itt volt Eleinknek utóbb lakása, azt mind a' Kawkaz hegyek lakosai, mind a' régen itt lakó Oroszok egy szóval bizonyítják.*”²⁷

Utazását követően francia nyelven, Párizsban adta ki útleíró naplóját *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie en Arménie en Asie-mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830; pour servir á l'Histoire de Hongrie* címmel 1838-ban, amelyben szintén bizonyítani kívánta a magyarság kaukázusi származását.²⁸ Egy 110 szót felsorakoztató összehasonlító szótárnak is helyet adott, amely huszonöt különféle nyelv szavaival veti egybe magyar megfelelőjét. Jerney János, aki a *Figyelmező az egyetemes literatura' körében* című folyóirat hasábjain háromrészes cikkben kritizálta Besse könyvét, az említett szószedetről a következőket írta: „*Mit akar ezzel bizonyítani utazónk? Azt-e hogy keletről jött a' magyar? E' fölött vitatkozni már nem szükség.*”²⁹

A kaukázusi magyarság gondolata nem csupán a magyar őstörténet kutatóit, de a témában laikusnak mondható, ám műveltebb rétegeket is foglalkoztatta a korban. Az entomológus Nogel István 1841-ben indult útnak, hogy Isztambulban és környékén rovargyűjtésen vegyen részt. Ott a híres német geográfus és Kaukázus-kutató, Moritz Wagner felkérte, tartson vele legújabb expedícióján. Arra vonatkozóan, hogy miért fogadta el a felkérést, Nogel a következőket írta: „*[Wagner] megkínált szolgálatával, kérvén utazzam vele illendő napi díjért a Kaukázus hegyekbe. Darabig fontolgtván a dolgot, miután az ajánlatot igen kecsgetetőnek találtam, ré-*

26 Besse, 1830. 7. Jól látható, hogy a helyi tulajdonneveket nem eredeti kiejtésének szabályos átírásával, hanem magyarosítva adja vissza – gyenge lábakon álló – érvelését alátámasztandó.

27 Besse, 1830. 5.

28 Kötete hasábjain Besse számtalan tulajdonnév-azonosságot felsorolt, többek között a következő magyar családnevek kaukázusi megfelelőjét: Szombati, Apponyi, Széchenyi, Laky, Almásy, Csáky, Csányi, Csepy, Kutasy, Laky, Zicsy, Sággy, Bacsányi, Házy, Pápay, tekintet nélkül azok etimológiájára. Besse az Elbrusz hegység nevét elborulsznak, az Ararátot pedig „ár ár ált”-ként értelmezi, mivel a bibliai hagyomány szerint itt akadt fenn Noé bárkája. Besse, 1838. 89–93.

29 Jerney, 1840. 102.

szint azon reményben, hogy tán valami magyar eredetű népekre akadhatok, örömet vállalkoztam a derék fiatal természetbuvár utitársaul.”³⁰

Besse János expedícióját követően – Nogel István 1840-es években tett kutatóútját leszámítva – a század utolsó negyedéig csupán egyetlen esetben találkozunk a kaukázusi magyarság felkutatásának gondolatával. Ilyen ritka példaként szolgál Bálint Gábor 1869–1874 közötti oroszországi kutatóútja, amely során az oszét–magyar nyelvi kapcsolatok tanulmányozására is sort kerített.³¹

A Kaukázus térségének hazai kutatásában újabb fejezetet nyitottak Déchy Mór kaukázusi expedíciói 1884-től. Déchy, aki a század utolsó negyedében összesen hét kaukázusi utat tett, és a Kaukázus egyik első – nem orosz származású – geográfiai kutatójává és hegymászójává vált, szintén a magyarral rokon népekkel való találkozás eshetősége miatt vállalkozott első kaukázusi útjára: „...engem és utitársaimat különösen egy másik probléma miatt érdekeltek fokozott mértékben ezek a népek. Ez a probléma pedig az, hogy vajjon a Kaukázust körülhullámzott világrengető népvándorlások nem vetettek-e a kaukázusi magashegység szurdokai közé olyan törzseket vagy néproncokat, amelyek a mi népünkkel, az államalkotó, ezer esztendősi birodalmukat megőrzött magyarokkal rokonságban voltak...”³²

Déchy 1886-ban Schafarzik Ferenc, 1898-ban Papp Károly, 1902-ben Laczkó Dezső társaságában kelt útra. Expedícióik számos tanulmány publikálásához vezettek, így Schafarzik Ferenc a *Magyar Királyi Földrajzi Intézet* közleményeinek hasábjain publikált geográfiai eredményeiről,³³ a Déchy tollából származó *Kaukázus. Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban* című vaskos, nemzetközi szinten is nagyszabású munkának számító kötet pedig a szerző főleg geográfiai, geológiai és botanikai megállapításait és eredményeit tartalmazza, azonban helyenként a helyi népek történetével és kultúrájával is foglalkozik.³⁴

Déchy Mór egyik utazótársa, a gombász Hollós László szintén a magyar őstörténetet illetően laikusként barangolta végig a Kaukázus fő hegyvonulatát. Az észak-kaukázusi karacsáj népről a következőket írta útleíró naplójában: „Ez a mohamedán karacsai nép állítólag a magyaroknak őse.”³⁵ E fenti pár példa bizonyítja,

30 Nogel, 1847. 39. Nogel István kaukázusi útját megelőző kis-ázsiai rovargyűjtése során legtöbbször örmények között élt, így útleírása számos roppant különleges és értékes néprajzi feljegyzéssel szolgál az I. világháború alatt elkövetett népirtás során majdnem teljességében elpusztított nyugatörmény kultúráról.

31 Erre utal egy Szentpéterváron írott, 1872. december 20-ra datált, Fogarasi Jánosnak címzett levelében. Bálint, 1973.

32 Déchy, 1907. 392.

33 Schafarzik, 1887.

34 Déchy, 1907. Déchy Mórnak a Kaukázus hegyeiben végzett hatalmas geográfiai munkásságáról olvashatott a magyar olvasóközönség a *Vasárnapi Újság* egyik 1895. évi számában. Az újságcikk a következőképp méltatta Déchy életművét: „Dózszerűnek tartjuk megemlékezni arról a most külföldön tartózkodó hazánkfiáról, a ki először járta be nemcsak a magyarok közül, hanem úgyszólván az egész világ turistái közül a Kaukázus vadregényes hegysegeit, s az ő ismertetései, fényképfelvételei alapján ismeri azt nagyrészt a mívelt nyugat is.” *Vasárnapi Újság*, 45. (1895) 32. sz. 504–505.

35 Hollós, 1899. 18. Meg kell itt jegyezni, hogy a továbbiakban Hollós a következőket is hozzátette a karacsájjal kapcsolatos gondolatmenetéhez: „Csunya hazug, tolvaj, rabló nép, igazi keleti típus, valamennyi szakasztott zsidó arcvonással. [...] Én e népet dolgozni nem láttam. Egész nap ógyelegnek s minden munkát asszonyaik végeznek, mert az a férfira nézve, szerüntök, lealacsonyító.”

a kaukázusi magyarság gondolata a korabeli újságcikkeknek, útleírásoknak és egyéb forrásoknak köszönhetően eljutott a szélesebb közvéleményhez is.

Zichy Jenő expedíciói

A kaukázusi magyarság gondolata azonban nem tűnt el véglegesen, sőt az 1890-es években élte virágkorát, mivel ekkor a Fejér megyei Szentmihályon született gróf Zichy Jenő személyében egy olyan ember állt az eszme élére, aki jelentős anyagi támogatással segítette a kutatást, s felkészült, szakmailag megalapozott kaukázusi expedíciók finanszírozására szánta el magát.³⁶ Zichy expedíciói újra a napi diskurzus szintjére emelték a kaukázusi magyarság kérdését, így például a *Vasárnapi Újság* 1895. évi, 42. évfolyamának összesen 13 cikke foglalkozott a témakörrel. Két cikk, amelyek „Attila hun népeinek a töredékei”-ről s az „ősmagyarokkal rokon népek maradványai”-ról adtak számot, címlapra is került.

Zichy Jenő és útítársai számos újságcikket, tanulmányt és monográfiát jelentettek meg, beszédeket, előadásokat tartottak a kaukázusi magyarság gondolatáról. A gróf ezekben abbéli meggyőződéséről adott számot, miszerint a magyarság történetének legkorábbi szakaszában „az egész nemzet a Kaukázus vidékén lakott”, s „a magyar fajta népelemeknek csaknem 800 éven át állandó tanyája volt e terület”.³⁷ Expedíciói során minduntalan ezt a meggyőződését kívánta alátámasztani, s csaknem minden kaukázusi népben a magyarok őseit látta, sőt előfordult, hogy egy grúz nemesi családban saját családjá, a Zichy família ősi rokonait vélte felfedezni.

A harmadik, 1895. évi expedíció egyik tagja, Szádeczky-Kardoss Lajos által gyorsírással írt útinapló különösen fontos, és jelentős forrásértékkel rendelkezik Zichy őshaza-kutatásait tekintve.³⁸ A naplóból látszik, hogy minden kaukázusi népet, melynek lakhelyét keresztezte az expedíció, alapos néprajzi, nyelvi és antropológiai vizsgálat alá vettek. Minden apró hasonlóságot a magyarsággal való rokonság bizonyítékának tekintettek. Így lett a karacsáj népviselet – tekintve „gálaruhájuk magyar származék” – magyar; az abház „kengyel olyan, mint a régi magyar”, a georgiai falu kulcsíne „a magyarral rokon”, s bizonyítandó a cserkesz nép magyarságát, leírták magyar jellemvonásaikat is: „Az egész nép kinézése, viselkedése, jelleme, lovaglása, gyönyörűen kezelik a lovat, a magyarral való rokonságra vall.”³⁹

Zichy is élt az összehasonlító szóegyezéseket vizsgáló módszerrel, és Beszéhez hasonlóan ő is – preconcepcióját bizonyítandó – kevés kritikát gyakorolt: „Hangzásilag meglepő egyezés van a kaukázusi Bottlik-aul, a dargó nép, a Tiflisztől 57 verstre fekvő Gori város, a cserkesz Bito, a georgiai Sháki, Szumbatoff, Zichianoff családok és a magyarországi Bottlik család, Dargó folyó és Dargó család (Zemplén m.), a honfoglalás korából származó ősrégi magyar Gori család, Gori vagy Guari falu

36 Horváth, 2000. 57–66.

37 Zichy, 1897. 31., 35.

38 A gyorsírást Schelken Pálma fejtette meg, nyomtatásban 2000-ben jelent meg. Szádeczky-Kardoss, 2000.

39 Zichy, 2000. 64., 85., 88.

(Vas megyében), a Bittó, Csáki, Szombati, Zichy stb. családok nevei közt.”⁴⁰ Zichy harmadik expedíciójának tudományos eredményeit egy hatkötetes mű foglalta össze, amely *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása* címmel jelent meg 1900–1905 között Budapesten és Lipcsében.⁴¹

Zichy útírói közül többen egyetértettek megállapításaival. Bálint Gábor azt kívánta alátámasztani, hogy a magyarság legközelebbi rokonai „a kaukázusi árisztokrata Adighe-Kabardok, a kiket nyelvük, öltözetük s egész szellemi és testi habitusuk a mai magyarok édes rokonának bizonyít s annak tart minden kaukázusi művelt ember”.⁴² Szádeczky-Kardoss Lajos a magyar és a székely nép legközelebbi rokonait szintén a cserkesz népekben látta tanulmányában, kijelentve, hogy „a székelyek nem lehetnek mások, mint a Konstantin császár kabardjai”, majd a Kaukázusról úgy írt, mint „ahol az otthon maradt rokonok ivadékai máig is élnek”.⁴³ Jankó János 634 oldalas monográfiájában a magyar halászat bizonyos elemeinek kaukázusi származásáról írt.⁴⁴ Az expedíciókról szóló újságcikkkel egy időben, hasonló szellemiséget tükröző kötetek jelentek meg: így például Marienescu Athanáz könyve, amely szintén a magyarok ősi szálláshelyeként jelölte meg a Kaukázust,⁴⁵ valamint a gimnáziumi tanár Lovászy Nándornak a Kaukázus néprajzával foglalkozó munkája.⁴⁶

Zichy Jenő kaukázusi expedíciói komoly ellenérzést váltottak ki egyes kutatókól. Herman Ottó Zichy kaukázusi kiállításáról a következőket írta: „Én is azt mondtam, hogy szép; de kegyetlenül megrontottam helyzetemet a magyar analógiák hajhászásával és vaksággal, mely nem engedte, hogy csak egyetlenegy is lássak. [...] tárgyai sokszorosan, majdnem teljesen megfelelnek a magyarországi praehistorikus leletek típusainak, a melyek azonban épen oly kevésbé magyar nemzetiek, mint akár a Kaukázusban összevásárlottak.”⁴⁷ Az *Ethnographia* hasábjain is minduntalan megfogalmazódott a kritika Zichy expedícióival kapcsolatban: „Áldatlan jelenség, hogy [...] ezen tömérdek költséget emésztő vállalatok a jelzett tudományos intézetek közreműködése és irányadása nélkül mennek végbe. Sok, igen sok bíráló észrevételünk volna Zichy Jenő eddigi expedícióinak is követett útjaira és kutatási rendszerére nézve; de helyesebbnek tartottuk azok elhallgatását.”⁴⁸ Zichy és körének kutatótevékenységét a legkevesebbre sem tartva, a folyóirat szerkesztősége a

40 Zichy, 1897. 42. Zichynek a kaukázusi magyarságba vetett túlzott hitéről ad számot Jankó János levelezése is: Jankó, 2001.

41 Zichy, 1900–1905. A sorozat befejező, hatodik kötetében Zichy a magyarság kaukázusi származásáról már óvatosabban írt, s a finnugor és török-tatár elméletek közti középútként, csupán kulturális kapcsolatról beszél a Kaukázus kapcsán.

42 Bálint, 1901. 8.

43 Szádeczky-Kardoss, 1917.

44 Jankó, 1900. E mű hatalmas vitát váltott ki Jankó és Herman Ottó között. Jankónak a magyar és székely halászat kaukázusi elemeiről szóló tételét később Bátly Zsigmond cáfolta meg. Bátly, 1905. (Bátly Zsigmond alkotta meg a Kaukázus etnikumait bemutató első hazai néprajzi térképet: *Kaukázia néprajzi térképe*. OSZK Térképtár, T.14.011.)

45 Marienescu, 1898.

46 Lovászy, 1889.

47 Herman, 1898. 129., 135., 137.

48 Munkácsi, 1897b. 238–239.

következőképpen értékelte munkájukat: „...*hogy mindebből a hazai ethnológiának, a magyar nemzet őstörténetének volna valami jelentékeny tanulsága, hogy az eszközölt kutatások és kiadványok akármily csekélyke kérdést is tisztáznának, vagy nagyobb világosságba helyeztek volna e téren: azt – bár lapjaink éppen ezért magasztalják Zichy Jenőt »a magyar tudományosság igazi Maecenásának« – még a határozottan jóindulatú kritika sem állíthatja.*”⁴⁹

A jeget Munkácsi Bernát, a Magyar Néprajzi Társaság akadémikus alelnöke törte meg, aki *Magyar műveltségi szók kaukázusi nyelvekben; Iráni elemek a finnugor nyelvekben; majd Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* címmel jelentette meg tanulmányait a Nyelvtudományi Közlemények című folyóirat hasábjain, utóbbit végül a Magyar Tudományos Akadémia önálló kötet formájában is kiadta 1901-ben. Bevezető soraiban Munkácsi abbéli sajnálkozásának adott hangot, hogy „*az érdemes úttörők a szükséges határon túlterjedt buzgalommal kiirtották a gyommal együtt a hasznos plántát*”. Munkájában végül arra a következtetésre jutott, hogy a finnugor alapokkal rendelkező magyar nyelv a török, árja és kaukázusi hatások során vált máig is beszélt anyanyelvünké.⁵⁰ Munkácsi írásait követően megsza- porodtak a témát tárgyaló dolgozatok, s az akadémiai folyóiratokban is megjelentek a kaukázusi magyarság gondolatát immár nagyobb forráskritikával szemlélő tanulmányok.⁵¹

Bár a kaukázusi magyarság gondolata a korabeli magyar őstörténet-kutatásnak, valamint közkeveltségének és a sajtóban való nagyfokú elterjedtségének köszönhetően nemzeti identitásunknak egyik meghatározó elemét képezte a 19. században, az akadémiai életben marginális helyzetben volt, mivel nem látszott összeegyeztethetőnek az uralkodó finnugor, illetve török-tatár elméletekkel. A század legmeghatározóbb őstörténet-kutatói sokáig csupán érintőlegesen említették a magyarság kaukázusi kapcsolatainak lehetőségeit, például Vámbéry Ármin szerint a magyar–kaukázusi kapcsolatok kimerültek a fegyver- és ékszerkereskedelemben.⁵² A kaukázusi magyarság gondolata a 20. században is tovább élt, első számú képviselője Bendefy László volt, aki két kötetben kívánta – a 19. századihoz hasonló érvekkel – igazolni a magyarság kaukázusi jelenlétét.⁵³

49 *Ethnographia*, 8. (1897) 6. sz. 479–480.

50 Munkácsi, 1893; Munkácsi, 1895; Munkácsi, 1901.

51 Báky, 1905; Gombocz, 1902.

52 Vámbéry, 1895. 164.

53 Bendefy, 1941; Bendefy, 1942. További tájékoztatósi pontokat ad: Erdélyi, 2001.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Bálint

1901 Bálint Gábor: *A honfoglalás revíziója vagyis a hún, székely, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása*. Kolozsvár, 1901.

1973 Bálint Gábor *keleti levelei – Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról – Értekezése a mandsuk szertartásos könyvéről*. Közread.: Kara György. Bp., 1973.

Bátky

1905 Bátky Zsigmond: Egy-két szó a „duga” halászó mód kaukázusi és magyar analógiájához. In: *Ethnographia*, 16. (1905) 5. sz. 290–293.

Bendefy

1941 Bendefy László: *Kummagaria. A kaukázusi magyarság története*. Bp., 1941.

1942 Bendefy László: *A magyarság kaukázusi őshazája*. Bp., 1942.

Besse

1830 Ó-Gyallai Besse Jánosnak *Tudósításai Kaukasus mellékéről, mint a’ Magyarok hajdani lakhelyéről, melyeket e’ folyó 1829. esztendőnek Julius, Aug. és September Havaiban béküldött*. Pest, 1830.

1838 Besse, János: *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie en Arménie en Asie-mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830; pour servir á l’Histoire de Hongrie. Ouvrage orné cinq planches lithographiées*. Paris, 1838.

1972 Ó-Gyallai Besse János *kaukázusi tudósításai*. Szerk.: Vásáry István. Bp., 1972.

Dankovszky

1826 Dankovszky Gergely: *A’ magyar nemzet maradéki az ősi lakóhelyekben*. Pozsony, 1826.

Deák

1885 Deák Farkas: Adatok a török-tatár rabok történetéhez. I. In: *Századok*, 19. (1885) 7. sz. 579–589.

Déchy

1907 Déchy Mór: *Kaukázus. Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban*. Bp., 1907.

Erdélyi

1826 Erdélyi József: *Sprache der Stammverwandten der Hungarn im Kaukasus, in 490 Wörtern dargestellt und mit hungarischen verglichen: ausgehoben aus Julius Klaproth’s Reise in den Kaukasus, und dessen Beschreibung des östlichen Kaukasus*. Pressburg, 1826.

Gombocz

1902 Gombocz Zoltán: Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, 32. (1902) 1. sz. 182–215.

Herman

1898 Herman Ottó: Gróf Zichy Jenő utazása a Kaukaszban. In: *Budapesti Szemle*, 93. (1898) 253 sz. 123–139.

Hollós

1899 Hollós László: *Úti jegyzetek a Kaukázusból*. Kecskemét, 1899.

Horvát

1825 Horvát István: *Rajzolatok a’ magyar nemzet legrégebb történeteiből*. Pest, 1825.

Jankó

1900 Jankó János: *A magyar halászat eredete*. Bp.–Leipzig, 1900.

2001 Jankó János: *Úton a szibériai atyafiakhoz – Jankó János oroszországi levelei*. Szerk.: Vargyas Gábor. Bp., 2001.

Jerney

1829 Jerney János: *Világosítás, az avarok' és kúnságiak' nyelvéről*. Szeged, 1829.

1840 Jerney János: Hazai literatura. Utazás. I–II. In: *Figyelmező az egyetemes literatura' körében*, 4. (1840) 6. sz. 87–93., 7. sz. 97–105.

1843 Jerney János: A' Kúma melléki magyar városról. I–II. In: *Tudománytár*, 13. (1843) 1. sz. 7–27., 2. sz. 65–85.

Klaproth

1823 Klaproth, Julius: *Asia polyglotta*. Paris, 1823.

Lovász

1889 Lovász Nándor: *A Kaukásus hegység és az örmény felföld vidéke néprajzi tekintetben*. Vác, 1889.

Marienescu

1898 Marienescu Athanáz: *A magyar népnév philologiai eredete és értelme és a kaukázusi Magyarország*. Nagyvárad, 1898.

Munkácsi

1893 Munkácsi Bernát: Magyar műveltségi szók kaukázusi nyelvekben. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, 23. (1893) 1. sz. 119–120.

1895 Munkácsi Bernát: Iráni elemek a finnugor nyelvekben. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, 25. (1895) 4. sz. 377–387.

1897a Munkácsi Bernát: A kaukázusvidéki magyar-kutatás történetéhez. In: *Ethnographia*, 8. (1897) 6. sz. 459–467.

1897b Munkácsi Bernát: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útjáról. In: *Ethnographia*, 8. (1897) 3. sz. 238–239.

1901 Munkácsi Bernát: *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben*. Bp., 1901.

Nogel

1847 Nogel István *utazása Keleten*. Pest, 1847.

Perecsényi Nagy

1825 Perecsényi Nagy László: Két nevezetes hazafiaknak napkeleti útazásokról. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1. (1825) 5. sz. 203–207.

Reguly

1850 Reguly Antal: *A' dzungár nép és annak a' magyarral állított fajrokonsága*. Pest, 1850.

Schafarzik

1887 Schafarzik Ferencz: *Utazási jegyzetek a Kaukazusból*. Bp., 1887.

Szádeczky-Kardoss

1917 Szádeczky-Kardoss Lajos: Magyarrokon népek a Kaukázusban. I., II., III. In: *Turán*, 2. (1917) 4–5. sz. 177–182., 6–7. sz. 301–311., 8–9. sz. 369–373.

2000 *Zichy-expedíció. Kaukázus, Közép-Ázsia, 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója*. Szerk.: Joó István. Bp., 2000.

Thaly

1885 Thaly Kálmán: Nyílt levél Deák Farkashoz. In: *Századok*, 19. (1885) 9. sz. 683.

Turkoly

1801 Turkoly Sámuel levele Asztrachán városából, a Káspi tenger mellől, kelt 1725 Szentgyörgy hava 10-ikén. In: *Sokféle*, 7. (1801) 146–165.

Vámbéry

1882 Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete*. Bp., 1882.

1895 Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Bp., 1895.

Vörösmarty

1828 Vörösmarty Mihály: Magyarvár. In: *Koszorú, Szép-Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez*, 8. (1828).

Zichy

1897 Zichy Jenő: *A magyar faj vándorlása*. Bp., 1897.

1900–1905 *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása*. I–IV. Bp.–Leipzig, 1900–1905.

2. Szakirodalom

Berta

1996 Berta Árpád: Magyarok a steppe országútján. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 1996. 31–43.

Bryce

1877 Bryce, James: *Transcaucasia and Ararat*. London, 1877. 52–53.

Czeplédy

1985 Czeplédy Károly: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp., 1985.

Erdélyi

2001 Erdélyi István: Magyar Kaukázus-kutatás a Zichy-expedíciók után. In: *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*. Szerk.: Hoppál Mihály. Bp., 2001. 49–54.

Fodor

1975 Fodor István: *In Search of a New Homeland*. Bp., 1975.

Gere

2000 Gere Zsolt: „Hat gím jöve sebtén elébe” (Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően). In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104. (2000) 3–4. sz. 454–496.

Gvosdev

2000 Gvosdev, Nikolas: *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*. Oxford, 2000.

Horváth

2000 Horváth Júlia: A mecénás gróf, Zichy Jenő. In: *Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra. Válogatás négy év konferenciáinak anyagából 1997–2000*. Szerk.: Czoma László. Keszthely, 2000. 57–66.

Korhonen

1984 Korhonen, Mikko: A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. In: *Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Szerk.: Heikkilä, Paivi–Karig, Sára. Bp., 1984. 25–45.

Le Calloc'h

1996 Le Calloc'h, Bernard: Jean-Charles Besse, écrivain hongrois francophone. In: *Chaiers d'études hongroises*, 8. (1996) 197–210.

Martinkó

1964 Martinkó András: „Magyar” vártól Magyarvárig. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 68. (1964) 4. sz. 425–448.

Radó–Tardy

1963 Radó György–Tardy Lajos: *Világjáró Besse János*. Bp., 1963.

Seres

2009 Seres István: A magyar őstörténet-kutatás egy különös forrása. Gondolatok Turkoly Sámuel asztraháni leveléről. In: *A kívánt világosság*. Szerk.: Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2009. 62–83.

Szádeczky-Kardoss

2008 Szádeczky-Kardoss, Samu: The Avars. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed.: Sinor, Denis. Cambridge, 2008. 206–228.

Szinnyei

1914 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp., 1914.

Tardy

1959 Tardy Lajos: *Orlay János 1770–1829*. Bp., 1959.

1988 Tardy Lajos: *Kaukázusi magyar tükrök. Magyarok, grúzok, cserkeszek a kezdetektől 1848-ig*. Bp., 1988.

Tóth

2007 Tóth Ferenc: Egy kalandor filológus Napóleon szolgálatában: Besse János Károly. In: *Bonaparte Napóleon koronája és üzenete*. Szerk.: Kövér Lajos. Szeged, 2007. 107–114.

Vásáry

2008 Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Bp., 2008.

Veres

2010 Veres Péter: *Mérföldkövek a magyar őstörténetben. A történeti néprajztudomány legújabb, interdiszciplináris eredményei a magyar népnév kialakulásával, az ősmagyarok lovas nomadizálásával, közép-ázsiai és kaukázusi kapcsolataival és a honfoglalás előzményeivel összefüggésben*. Bp., 2010.

PÉTER PÁL KRÁNITZ

THE CONCEPT OF THE CAUCASIAN HUNGARIANS IN 19TH CENTURY HUNGARY

Throughout the 19th century, the historical research in Hungary went under serious changes, such as institutionalization and division into different branches and sub-disciplines. Historians started to investigate the roots and origins of their nation, and several dozens of different concepts on the Hungarian ethnogenesis emerged, such as the theories of Finno-Ugric, Turkic, Sumerian, Hun, Parthian origins. The concept of the Caucasian Hungarians can be considered as one of these theories; however, it showed genuine distinctness. Throughout the 19th century, there was widespread belief within the whole society and the researchers community, that the mythical and exotic crags of the Caucasus used to be, have been and still were a national home for ethnic Hungarian tribes, or at least for relative folks and nations. Most of the ethnic groups and nations of the Caucasus were considered as relative nations to the Hungarians, and the Caucasus as a region was believed to be the birthplace of the Hungarian nation. The idea led to

vivid authorial activities, as dozens of articles, monographs and even poems were written about the Hungarians of the Caucasus. Numerous expeditions were organized in the quest for finding the “lost Hungarians” in the Caucasus between 1819 and the end of the century. Let indirectly led to the emergence of an institutionalized, yet diversified Caucasus-studies in Hungary, and an exhibition on the matter in Budapest, during the 1896 Millennium celebrations.